



Spotřeba domácností a proces individualizace v environmentální perspektivě¹

Household Consumption and the Individualization Process from an Environmental Perspective

Zuzana Krautová, Hana Librová

ABSTRACT This article examines the relationship between household consumption and the individualization process from an environmental perspective. It is obvious that, as a result of their consumption behaviour, households contribute significantly to environmental degradation. However, we cannot explicitly answer the question whether the individualization process is the driving force behind consumption. This article offers two perspectives on the effects of individualization. First, empirical research shows reduced and structurally ecologically favourable consumption in a selection of environmentally conscious households. Does such behaviour result from maintaining traditional behaviour patterns, or is it an indication of individualization? Some contemporary publications (such as Sanne a Røpke) have clearly proven the influence of individualization on human consumption, mainly due to the growing number of households and their increasing material wealth. Second, the article concludes with a discussion about recent changes in Czech households.

KEYWORDS environmentally conscious households, final consumption, household consumption, individualization, one-person households, resource consumption

1. Úvod: Lidská spotřeba a její dopady na životní prostředí

Chceme-li se zabývat dopady lidské činnosti na životní prostředí, nelze opomenout také vliv lidské spotřeby. Ačkoliv je na první pohled mnohem zřetelnější vztah mezi výrobcem a možnými nepříznivými dopady jeho činnosti na přírodu, je nutné připomenout si spotřebitel-skou stranu celého procesu. Firmy i spotřebitelé jsou součástí soudobého ekonomického systému a působí ve vzájemné interakci, což znamená, že jedním z faktorů ovlivňujících chování

Sociální studia. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, 3/2009. S. 31–55. ISSN 1214-813X.

¹ Text vznikl v rámci přípravy disertační práce, jejíž je Hana Librová školitelkou. Stať je výstupem projektu Grantové agentury ČR „Individualizace životního způsobu v environmentální perspektivě“, který je evidován pod číslem 403/07/0804.

firem jsou rovněž spotřebitelské preference. Uvedme proto dva příklady z literatury ukazující, že spotřebitelské chování nelze při řešení environmentálních problémů ponechat stranou.²

Autoři v P. R. Ehrlich a J. P. Holdren vyjádřili vliv lidské činnosti na přírodu rovnicí:

*Zátěž přírody = velikost populace x zátěž z výrobních technologií x zátěž ze spotřeby.*³ (1994: 310).

Dle proměnných rovnice ovlivňuje velikost dopadů lidské činnosti na životní prostředí nejen výroba, ale také *spotřebitelské chování lidstva*.

Provázanost mezi výrobou a spotřebou ukazuje také autorka Inge Røpke (2003), když vysvětluje dva koncepty chápání spotřeby – *spotřeba jako spotřeba zdrojů* a spotřeba jako spotřeba finální (konečná). Podívejme se blíže na koncepci první, v níž je přímý dopad na životní prostředí v souvislosti se spotřebou spatřován v dobývání zdrojů a jejich využívání, nepřímý pak v následně vzniklých odpadech. Spotřeba zdrojů a s ní spojené environmentální problémy jsou závislé na ekonomice jako celku. Fungování ekonomického systému je však příliš složité a protkané množstvím vazeb a vztahů, autorka si proto vybrala čtyři závislosti, které problém charakterizují. Spotřeba zdrojů (resp. možné negativní dopady na životní prostředí) je závislá nejen na zvolené technologii výroby, následném přerozdělování a distribuci, ale významně ji také ovlivňuje *velikost finální spotřeby* (násobená velikostí populace). Tímto Røpke ukazuje, že nelze oddělit výrobu a spotřebu, čímž se i běžný konzument stává zodpovědným za dopady na životní prostředí, jež s sebou jeho spotřeba nese (Røpke 2002: 399–400).

Finální či konečnou spotřebou rozumíme objem zboží a služeb užitých k uspokojování potřeb. Celkovou konečnou spotřebu tvoří konečná spotřeba vládních institucí a soukromých neziskových institucí a konečná spotřeba domácností. Přičemž *spotřeba domácností* se na celkové konečné spotřebě podílí více než sedmdesát procenty (*Metodické poznámky* 2005).

Přidejme ještě jeden možný důvod, proč stranu poptávkovou, resp. individuální spotřebu, považovat za důležitou při snaze o snížení zátěže přírody – spotřebitelé svými preferencemi mohou prostřednictvím trhu vyvolat změnu rychleji a reagovat pružněji než vládní nařízení směřovaná do výroby (Třebický 2000).

Hledáme-li řešení nadměrného zatěžování životního prostředí lidskou spotřebou, můžeme pojmenovat dvě dimenze spotřeby – objem a struktura. Do struktury spotřeby se nepřímo promítají také výrobní technologie, díky nimž může spotřebitel volit zboží šetrnější k životnímu prostředí.

2. Vývoj a rozměr lidské spotřeby

Lidská spotřeba je z environmentálního hlediska problematická především kvůli svému stálému růstu. Celosvětový růst výdajů na spotřebu zboží a služeb odráží srovnání údajů

² Někteří autoři hledají řešení environmentálních problémů spíše v opatřeních týkajících se výrobní stránky a zaměřují se na environmentálně šetrnější technologie. Příkladem je známá kniha autorů Weiszäckera a Lovinsových (1996) – Faktor čtyři: dvojnásobný blahobyt – poloviční spotřeba přírodních zdrojů.

³ Český překlad viz Librová (2003: 21).

z let 1960 a 2000.⁴ Zatímco v roce 1960 činily výdaje na spotřebu 4,8 bilionů dolarů (USD), o 40 let později dosahovaly již 20 bilionů. Růst populace přitom nabízí jen částečné vysvětlení. Důvodem je rovněž zvyšování hmotných nároků lidstva (Gardner, Assadourian, Sarin 2004: 5).

V celosvětovém měřítku se tato situace odrazila také u spotřeby vybraných surovin, výrobků a služeb. Od poloviny minulého století do jeho devadesátých let se zhruba zdvojnásobila spotřeba na osobu u mědi, oceli, stavebního dříví, energie a také například konzumace masa. Spotřeba cementu a počet aut připadající na jednoho člověka se zvýšil čtyřnásobně, pětikrát vzrostla spotřeba plastů na osobu, spotřeba hliníku na hlavu sedmkrát a letecká doprava na jednoho obyvatele až třiatřicetkrát (Durning 1992: 29).

Úroveň spotřeby se v jednotlivých zemích i v rámci nich podstatně liší. Alan Durning používá ve své knize *How much is enough?* dělení podle výše příjmů a životního stylu. Podle těchto kritérií můžeme svět rozdělit na tři třídy spotřeby: chudá, středních příjmů a konzumentská – hlavním kritériem pro zařazení do příslušné třídy je roční příjem (Durning 1992: 26–36).

Durning upozorňuje, že pro životní prostředí mohou být nebezpečím oba póly spotřeby. Konzumentská třída se vykazuje vysokým objemem spotřeby jejích členů, což s sebou nese rovněž vysoké zatížení přírody.⁵ Rizikem pro přírodu může být podle Durninga však také chudá spotřebitelská třída i přes svůj velmi nízký objem spotřeby, neboť přílišná chudoba, v podobě boje o přežití, mnohdy nedává prostor pro ohledy na přírodu (1992).

Hrozbou pro životní prostředí je rovněž zvyšující se počet členů konzumentské třídy. V roce 1992 do ní patřilo 1,1 miliardy obyvatel (Durning 1992: 27), o deset let později pak více než 1,7 miliardy, přičemž téměř polovinu již tvoří obyvatelé rozvojových zemí (Gardner, Assadourian, Sarin 2004: 7).

Dosavadní trendy spotřeby v zemích OECD přibližuje zpráva „Cesta k udržitelné spotřebě domácností“⁶ (2003). Hodnotí uplynulý vývoj a předpovídá budoucí trendy spotřeby domácností v pěti oblastech: energie, doprava, odpady, voda a jídlo. Například spotřeba energie kopíruje prudký nárůst z období mezi lety 1973–1998 (o 36 %) a do roku 2020 se očekává navýšení o dalších 35 %. Počet aut v zemích OECD dosahuje 550 milionů, z toho je 75 % osobních, přičemž do zmíněného roku se počítá s růstem jejich počtu zhruba o třetinu a letecká doprava se má podle předpovědi ztrojnásobit. Zpráva tímto ukazuje dosavadní růst v jednotlivých oblastech, ve většině z nich předpovídá další zvyšování.

Ani Česká republika není v objemu spotřeby svých obyvatel výjimečná – spotřební výdaje domácností taktéž vykazují rostoucí trend.

⁴ V cenách roku 1995.

⁵ Ve shodě rovněž s rovníci Ehlicha a Holdrena.

⁶ Zmíněná zpráva obsahuje apely na snížení dopadů spotřeby na životní prostředí, zde je použita pouze její analytická část jako zdroj statistických dat.

Tabulka 1: Vývoj výdajů domácností na spotřebu v ČR v letech 1996–2006 (v mld. Kč, v cenách roku 2000)

Název	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
CELKEM	1 075	1 099	1 090	1 120	1 135	1 161	1 187	1 258	1 294	1 324	1 395
Potraviny, nealko nápoje	176,1	181,5	190,0	211,1	215,3	222,0	220,1	223,2	222,7	228,2	230,1
Alkoholické nápoje, tabák	108,2	99,3	97,6	101,4	97,4	93,4	96,3	99,4	97,3	101,8	100,9
Odivání a obuv	57,6	62,9	61,1	62,9	66,4	69,6	73,2	78,1	82,5	86,7	91,8
Nájemné	145,1	140,4	133,0	133,9	139,2	138,8	138,3	145,3	151,3	157,3	162,9
Bydlení, voda, energie, paliva	122,5	115,8	114,6	108,1	107,8	102,4	108,0	113,5	115,1	113,2	119,0
Bytové vybavení, zařízení domácností	71,8	71,9	70,4	69,1	70,9	69,8	70,7	76,9	79,2	84,2	96,7
Zdraví	7,2	8,5	9,9	11,6	13,7	16,2	15,8	16,4	19,3	18,7	22,0
Doprava	118,6	121,8	118,7	117,9	119,9	122,0	122,3	137,3	151,6	161,1	172,9
Pošty a telekomunikace	8,1	10,7	14,0	17,9	23,9	35,3	44,8	56,3	55,1	56,3	64,5
Rekreace, kultura a sport	149,3	148,4	137,0	131,6	129,2	133,5	136,7	147,8	153,6	157,4	164,1
Vzdělání	4,4	5,0	4,7	4,7	5,3	4,7	6,2	6,0	8,5	9,2	8,6
Stravovací, ubytovací služby	56,4	57,9	52,9	52,5	56,6	60,2	60,8	59,1	61,3	56,8	56,7
Ostatní zboží a služby	75,7	90,1	93,6	99,4	89,2	93,5	95,4	102,7	101,3	99,8	114,0

Zdroj: Český statistický úřad – Roční národní účty

Tabulka 1 přibližuje nejen objem, ale rovněž strukturu spotřeby českých domácností. Celková vydání na spotřebu rostla nepřetržitě od roku 1999. Poměrně stabilní růst vykazují výdaje na potraviny, pouze v roce 2004 mírně poklesla (při současném růstu celkových vydání se však jejich podíl zmenšuje, což vyjadřuje rostoucí životní úroveň). To stejné lze říci o výdajích na odívání a obuv, kde došlo k markantnímu nárůstu od počátečního roku 1996. Z hlediska životního prostředí jsou rovněž významné rostoucí výdaje na dopravu a pomalu rostoucí výdaje na bydlení – tedy spotřeba energií a vody. Snad nejviditelnější je růst u kategorií zdraví a pošty a telekomunikace, na něž vydávaly domácnosti stále větší finanční částky. Také na rekreaci a kulturu vydávají domácnosti stále vyšší částky. Kupodivu stabilně se chovají výdaje na stravovací a ubytovací služby, což znamená, že nedochází k přesunu stravování z domácností do restauračních a jiných zařízení.⁷

⁷ Domácí stravování je nahlíženo z environmentálního úhlu pohledu jako pozitivní záležitost.

Data ukazují, že naše spotřeba v čase narůstá. Za předpokladu, že nejnovější inovativní (environmentálně šetrnější) technologie nejsou schopny vyvážit její nárůst, znamená růst spotřeby vyšší zátěž pro životní prostředí.

Exaktní údaje o konkrétních dopadech lidské spotřeby na životní prostředí je velmi obtížné získat. Environmentální ekonomie hledá způsoby, jak tyto dopady změřit. Jedním z neznámějších konceptů je *ekologická stopa*, která spočívá v přepočtu spotřebovaných zdrojů a vyprodukovaných odpadů na jednotku plochy – tzv. globální hektar. Vrátime-li se ke spotřebě českých domácností, zjistíme, že její dopady překračují hranice státu. Výpočty z roku 2002 uvádějí, že k dispozici jsme měli 2,7 globálních hektarů (gha) na osobu, ekologická stopa na občana ČR však činila 4,9 gha. Její rozměr přesáhl průměrnou stopu zemí Evropské unie a Švýcarska, která činila 4,7 gha (*Česká stopa 2005*).

3. Spotřeba domácností a proces individualizace

Pro potřeby této stati chápeme individualizaci jako proces znamenající uvolnění tradičních společenských vazeb a rolí (ať už spojených s tradičním postavením muže a ženy, společenských tříd či náboženstvím), v důsledku čehož roste osobní svoboda jedince, který sám vybírá z nepřeberného množství voleb. Jedná se o změnu sociálních institucí a vztahu individua a společnosti (Beck 2004: 202).

Na otázku, jaký vliv může mít individualizace na devastaci životního prostředí v důsledku vlivu na lidskou spotřebu, nedostaneme jednoznačnou odpověď. V žité praxi můžeme zaznamenat nejen nabízející se negativní dopad individualizace, tzn. rostoucí spotřebu v důsledku tohoto procesu, ale ukážeme si, že i individualizovaný jedinec může zvolit cestu environmentálně šetrnější spotřeby.

Z našeho pohledu je zajímavé Simmelovo (1999) rozlišování *individuality* či *individualizace kvalitativní* a *kvantitativní*. Kvantitativní individualizace v podstatě neznamená skutečný růst svobod jedince. Nová situace není výsledkem snahy jednotlivce, ten je v tomto pojetí spíše tažen děním ve společnosti. Pociťovaná změna je proto výsledkem nového společenského uspořádání a prosazení svobodné vůle zůstává pro jedince velmi obtížné. Simmelův koncept kvantitativní individualizace je ve své podstatě shodný s názorem autorů nahlížejících tento proces jako pouhé nahrazení zmíněných tradičních vazeb vazbami novými, které nadále jedince spoutávají (např. T. W. Adorno, M. Horkheimer či český J. Keller). K prosazení svobodné vůle dle těchto autorů ve skutečnosti nedochází.

Podíváme-li se na kvantitativní individualizaci z environmentální perspektivy, bude jedinec kopírovat trendy dnešní konzumní společnosti a jeho spotřeba v důsledku působení procesu individualizace poroste.

Jako jednu z hybných sil růstu spotřeby, které jedinec neovlivní svou vůlí, nahlíží individualizaci také současní autoři Christer Sanne a Inge Røpke, kteří jako jedni z mála dávají do souvislosti individualizaci a spotřebu. Podle těchto autorů dnešní ekonomicky vyspělé země vycházejí z historických podmínek tradičních farmářských společenství, stísněného životního prostoru a těsných sociálních pout a vazeb. Vzhledem k nastíněné minulosti kompenzují lidé se vstupem do industriální éry předešlý stav vyšší spotřebou. Povolení společenských pout umožňuje jedinci vytvořit si domácnost podle svých představ. Důsledkem je *rostoucí počet*

domácností a vyšší nároky na materiální vybavenost domácností. Mladí lidé opouštějí dříve své rodiče a vícegenerační domácnosti se stávají minulostí. K růstu počtu domácností přispívá také vyšší počet rozvodů.

Sanne ukazuje na výsledky výzkumu spotřeby domácnosti jednočlenné ve srovnání s domácností dvoučlennou, kde jedna osoba dvoučlenné domácnosti dosahuje pouze 2/3 spotřeby domácnosti jednotlivce. Negativní dopady procesu individualizace na životní prostředí lze proto v souladu s argumenty zmíněných autorů spatřovat v rostoucím počtu domácností a snižujícím se počtu jejich členů (Sanne 2002: 277).⁸ Takto argumentovanému, z hlediska životního prostředí negativnímu, působení procesu individualizace se budeme blíže zabývat v oddíle 5 tohoto článku, kde se budeme věnovat českým domácnostem, především domácnostem jednotlivce, vývojem jejich počtů a porovnání velikosti jejich spotřeby se spotřebou dvoučlenné domácnosti.

Pokles počtu osob v domácnosti, resp. rostoucí počet domácností však vysvětluje rostoucí spotřebu pouze částečně. Individualizace je totiž patrná rovněž uvnitř domácnosti, kdy každý člen si činí nároky na své soukromí. Zvyšuje se životní prostor (obývaná plocha), počet automobilů vlastněných členy domácnosti, vybavení pro volný čas i technické vybavení domácností (Sanne 2002: 277).⁹ Individualizace se tak projevuje rostoucí mezilidskou nezávislostí za doprovodu rostoucí spotřeby (Røpke 2002: 410–411).

Røpke kromě tohoto přímého vlivu individualizace na spotřebu přidává ještě působení nepřímé. Zatímco dříve měl jedinec svou identitu předurčenou tradičními společenskými vztahy, v době vyvázání se z tradičních pout si ji jedinec vytváří sám. Individualita se nestává pouze možným přínosem, ale může být také problémem – problémem vytváření vlastní identity. Rovněž Zygmunt Bauman vidí individualizaci jako břemeno. Skutečnost není taková, že jedinec si svou identitu vytvářet může, ale přímo *musí*. Na člověka tak dopadá tíha odpovědnosti za tvorbu vlastního Já (2002: 58–59). K budování identity dochází prostřednictvím hmotných věcí, čímž se spotřeba stává vynucenou (Røpke 2002: 410).

Při snaze zkoumat dopady procesu individualizace na lidskou spotřebu a tím na životní prostředí, je možné zaznamenat i východiska pro jeho opačné (z environmentálního úhlu pohledu pozitivní) působení. Nadějí může být individualita či *individualizace kvalitativní*, kde se promítá snaha jedince jít svou vlastní cestou nezávisle na společnosti. Ta skýtá *možnost* osvobození jedince od současné společnosti a možnost distancování se od celospolečenských trendů – v souladu se zaměřením tohoto příspěvku možnost nekopírovat dnes převažující trend rostoucí spotřeby.¹⁰ Za projev kvalitativní individualizace můžeme považovat dobrovolnou či záměrnou skromnost v chování některých rodin (domácností), jejímuž zkoumání se u nás věnuje především Hana Librová ve svých knihách *Pestří a zelení* (1994) a *Vlažní a váhaví*

⁸ Spotřebitelská náročnost se týká nejen materiálního vybavení domácnosti, které slouží menšímu počtu osob, ale rovněž nákupu zboží krátkodobé spotřeby – blíže viz oddíl 5.

⁹ Již není zvláštností, že televize či stereo souprava je ve více místnostech v domě nebo že téměř každý člen domácnosti vlastní počítač.

¹⁰ Kvalitativní individualizace skýtá možnost realizovat svou svobodnou vůli v podobě nižší spotřeby ve srovnání s celospolečenským trendem (dané společností), kvalitativní individualizaci však nelze ztotožnit s dobrovolným snižováním spotřeby.

(2003). Jak se snaha domácností spotřebovat environmentálně šetrně promítne v číselném vyjádření jejich spotřeby, se podíváme v následujícím oddíle. Zkusíme také odpovědět na otázku, zda může být spotřeba šetrnější k životnímu prostředí výsledkem individualizace, nebo je spotřeba environmentálně uvědomělých domácností důsledkem udržování tradičních vazeb.

Následující text v oddílech 4 a 5 se snaží ukázat oba možné pohledy na působení procesu individualizace na lidskou spotřebu a její dopady na životní prostředí. Zvolené pořadí nevyovídá o důležitosti či celospolečenské významnosti těchto dopadů. Jak je z obou oddílů patrné, environmentálně uvědomělá spotřeba je pouze okrajovým jevem ve společnosti a nárůst domácností jednotlivců a zkoumání dopadů jejich spotřeby na přírodu je nahlíženo v celospolečenském měřítku ČR. Pořadí uvedení obou výzkumů v textu je výsledkem chronologie jejich vzniku a metodologie použitá v oddíle 4 je současně východiskem pro zkoumání domácností jednotlivců v oddíle 5.

4. Environmentálně uvědomělý způsob spotřeby (empirický výzkum)

V oddílech 1 a 2 jsme si ukázali, že domácnosti (spotřebitelé) se na zátěži přírody významně podílí svou spotřebou, která v čase vykazuje rostoucí trend. Je možné vymanit se z tohoto trendu dnešní společnosti a jít svou vlastní cestou (environmentálně) šetrnější spotřeby? Následující výzkum se zaměřuje na domácnosti, které se od tohoto trendu liší a snaží se o environmentálně šetrné spotřebitelské chování, a porovnává z environmentální perspektivy strukturu a objem jejich spotřeby s průměrnou domácností ČR.¹¹

Pro reprezentaci *environmentálně uvědomělé domácnosti* bylo zvoleno pět domácností¹² na základě výběrové metody, která bývá v sociologickém výzkumu označována jako typologický výběr.¹³ Kritériem výběru byl značný stupeň environmentálního uvědomění. Jednalo se o rodiny zapojené do environmentálního hnutí či ekologického poradenství (např. Hnutí

¹¹ Výzkum v plném rozsahu je součástí diplomové práce „Spotřeba domácností z environmentální perspektivy“ (Tůmová 2008).

¹² Jak již bylo řečeno, environmentálně šetrné domácnosti nejsou převažujícím jevem ve společnosti a rozsah odpovídá náročnosti zpracování dat mimo ČSÚ a prostředkům výzkumu. Provést širší výzkum, jehož vzorek by splňoval podmínky statistických výběrů, by bylo velmi obtížné. Na první nesnáze bychom narazili pravděpodobně již při získávání dostatečného počtu environmentálně uvědomělých spotřebitelů, neboť jejich přímé oslovování a použití metody sněhové koule by při tak širokém vzorku bylo nesmírně časově náročné. Rovněž zajistit pečlivé vedení Deníku domácnosti po dobu jednoho roku s sebou při tak velkém vzorku nese spoustu problémů (což je potvrzeno rovněž ČSÚ, které provádí šetření v rámci statistiky rodinných účtů) a bylo by také finančně náročné. Téměř nepředstavitelné je následné zpracování dat bez použití širšího statistického aparátu, jímž disponuje ČSÚ. Pro uskutečnění takového výzkumu považuji za nutné záštitu ČSÚ a zajištění dostatečných finančních zdrojů. Získali bychom tak statisticky reprezentativní vzorek, avšak ztratili bychom v takovémto množství možnost sledovat odlišnosti v přístupech environmentálně šetrných spotřebitelů, které nám nabízejí skutečně případové studie pěti rodin.

¹³ Tento typ výběru nemá reprezentativní charakter. Zkoumané případy se vyznačují přítomností vyhraněných vlastností. Počet jednotek odpovídá krajním polohám normálního Gaussova rozložení – je velmi nízký.

Duha, ekologický institut Veronica, další instituce ochrany přírody, např. Český svaz ochránců přírody). Vybrány byly domácnosti, v nichž byli takto přímo nebo nepřímo zapojeni oba manželé. Dalším kritériem, které zaručovalo relativně ustálený životní způsob, byla přítomnost dětí v rodině.¹⁴

Očekávaným předpokladem u takto vybraných domácností byla vzhledem k jejich hodnotové orientaci snaha spotřebovávat environmentálně šetrně – záměrně skromně.¹⁵ Environmentálně uvědomělý spotřebitel preferuje výrobky s nižší zátěží na životní prostředí, případně je ochoten se části své spotřeby vzdát z důvodů jejich negativních vlivů na životní prostředí.

Abychom zjistili, zda se sledované domácnosti vymykají celospolečenským spotřebitelským trendům, bylo potřeba zařadit další typ domácnosti pro srovnání. Tou je *průměrná (běžná) domácnost*,¹⁶ reprezentovaná výsledky šetření Českého statistického úřadu (dále ČSÚ) – statistiky rodinných účtů (ČSÚ 2003).

Výběr domácností a sběr informací byl proveden v letech 2001 a 2002.¹⁷ Primárními daty pro výzkum byly *Deníky domácností*.¹⁸ Členové zkoumaných domácností po dobu jednoho roku vedli pečlivou evidenci veškerých příjmů a vydání v rámci vlastní domácnosti.¹⁹ Sebraná data byla zpracována v souladu s metodikou ČSÚ a následně vyhodnocena.²⁰

Komparativní analýza spotřeby obou skupin domácností (vycházející z dat roku 2002) byla dále doplněna návštěvami environmentálně uvědomělých domácností a osobními rozhovory s jejich členy (2008). Kromě samotné spotřeby, o které bude dále podrobněji pojednáno, byly sledovány rovněž *příjmy* jednotlivých domácností a srovnávány s příjmy průměrné domácnosti, neboť jejich výše je jedním z určujících faktorů velikosti spotřeby (Soukupová a kol. 2003: 48).²¹

¹⁴ Dvě z vybraných domácností byly objektem výzkumu Hany Librové, který je popsán v knižní monografii „Pestří a zelení“ (1994). Už v tomto výzkumu šlo o rodiny vyznačující se vysokým stupněm environmentálního uvědomění.

¹⁵ Hana Librová odlišuje skromnost dobrovolnou a záměrnou. Navrhuje: „o záměrné skromnosti hovořit v případech, kdy lidé cílevědomě mění vzorce a objem své spotřeby z environmentálních motivů, z ohledů na stav a vývoj přírody. Dobrovolnou skromnost chápeme tak, že není cílená, má druhotnou povahu; nezamýšleně vyplývá z orientace člověka k jiným než spotřebním hodnotám.“ (Librová 2003: 28)

¹⁶ V dalším textu též označovaná jako „běžná domácnost“, „průměr“, „běžný spotřebitel“, „běžná spotřeba“.

¹⁷ Zde patří mé poděkování paní Vandě Patočkové, jež tuto část výzkumu realizovala.

¹⁸ Jako vzor pro Deník domácnosti byl použit materiál ČSÚ určený pro statistická zjišťování a následné zpracování dat pro účely statistiky rodinných účtů.

¹⁹ Deník domácnosti zachycuje veškeré nákupy všech členů rodiny, jejich přesný popis v podrobném členění (např. u potravin je rozlišováno několik druhů pečiva atd.), vydání jsou uváděna v korunách, doplněna o údaje v měrných jednotkách. .

²⁰ V letech 2007 a 2008.

²¹ Sledovány byly čisté příjmy domácnosti, tzn. příjmy očištěné od daně z příjmu a příspěvky na sociální a zdravotní pojištění. Do čistých příjmů nejsou započítávány půjčky, úvěry a přijaté úspory (ČSÚ 2003: 2).

Každá domácnost je popsána zvlášť – výzkum je tvořen pěti případovými studii, u nichž jsou na závěr hledány společné rysy v odlišnostech struktury a velikosti spotřeby vzhledem k běžné domácnosti.

4.1 Sledované položky

Každý výrobek či služba s sebou nese určitou zátěž pro životní prostředí, přesto se z hlediska možných dopadů na životní prostředí liší. Pro komparativní analýzu spotřeby obou typů domácností byly vybrány z dostupných dat (dle statistiky rodinných účtů) položky, u nichž je možná environmentální interpretace. Zhodnotit působení spotřeby vybraných komodit bylo mnohdy komplikované a vyžadovalo studium mnoha zdrojů. Pro stručnost a přehlednost textu jsou objasnění výběru a možná environmentální úskalí vybraných položek uvedena formou poznámek pod čarou.²²

Spotřeba pšeničné mouky byla vybrána jako indikátor domácí přípravy jídla, která je z pohledu životního prostředí nahlížena kladně.²³ *Spotřeba masa* byla sledována ze dvou důvodů. Kvůli vyšším negativním ekologickým dopadům v porovnání s rostlinnou stravou²⁴ a také z důvodů etických.²⁵ Rovněž *spotřeba mořských ryb* s sebou nese možná environmentální rizika – výzkumy poukazují na kolabující oceánské populace některých druhů v důsledku nadměrného lovu a poškozování přirozeného mořského biotopu.²⁶ *Citrusy a banány*, jako zástupci jižního ovoce, jsou příkladem zboží, u něhož nelze vyloučit zvýšenou zátěž přírody plynoucí z dopravy. Konzumace banánů má kromě dopravy ještě další negativní socioekono-

²² Argumentace uvedena v poznámkách pod čarou je mnohdy vzhledem k rozsahu textu zjednodušená a je zde uvedena pouze pro čtenářovu představu, proč byly jednotlivé položky vybrány. Rozsah a zaměření stati nedovoluje výběr každé z vybraných položek podložit konkrétními čísly, samotný výzkum však tato čísla obsahuje. I přes důslednou argumentaci výběru obsaženou v plném rozsahu ve výzkumu bylo nutno akceptovat jistá zjednodušení. Ani jednu z položek nelze nazírat jako čistě environmentálně příznivou či nepříznivou. Výběr položek nemá hodnotící charakter, upozorňuje pouze na zboží či služby, u nichž je na základě předložených argumentů předpoklad, že jejich spotřeba v porovnání s jinými statky znamená vyšší (resp. nižší) míru environmentální zátěže.

²³ Dnes se při konzumaci potravin vytrácí vztah mezi jídlem a jeho získáváním, jídlem a půdou, jídlem a přírodou. Domácí příprava pokrmů je jedním z kroků, jak posílit jmenované vztahy (Berry 1991).

²⁴ Strava obsahující maso je energeticky náročnější než strava rostlinná (Durning 1992: 68). Dobytek se rovněž významně podílí na produkci metanu a přispívá ke skleníkovému efektu (Halweil, Nierenberg 2004: 74).

²⁵ Velkochovy, odkud pochází většina české produkce masa, nelze označit principiálně jako neetické ve smyslu zacházení se zvířaty. Je zde však potenciální riziko (jež je prokazatelné pouze v konkrétních případech), že nejsou respektovány základní etologické potřeby zvířat, neboť současná legislativa to nevyžaduje (Šarapatka, Urban 2005: 29–31).

²⁶ Na mnohých místech dosáhl rybolov takových rozměrů, že nemůže docházet k doplnění pomoci přirozené reprodukce. Moderní techniky rybolovu se podílí na devastaci přirozeného biotopu, především mořského dna, jež je unikátním ekosystémem, pro život ryb nesmírně důležitým (tření a dospívání) (*Česká stopa* 2005: 28–30).

mické a environmentální dopady.²⁷ U spotřeby nealkoholických nápojů jsou z environmentálního hlediska problematické jejich obaly.²⁸

Pokud byla možnost sledovat zmíněné komodity v naturálních jednotkách, byla jim dána přednost, neboť nabízejí lepší srovnání.²⁹ Sledován byl také *nákup biopotravin*, neboť vykazují nižší míru negativních vlivů zemědělské výroby na přírodu oproti konvenčním potravinám,³⁰ *nákup potravin ze dvora*, což eliminuje především dopady způsobené přepravou zboží³¹ a *využívání služeb veřejného stravování*.³² Bylo rovněž vyčísleno, jaký *podíl nákupů potravin* vybraných domácností se uskutečňuje v *supermarketech*.³³

Vybrány byly také zboží a služby nepotravinářského charakteru. U *oděvů* narazíme na možné negativní environmentální vlivy ve všech fázích výroby – pěstování surovin, barvení, šití a distribuce.³⁴ Spotřebitel má možnost částečně eliminovat tyto vlivy *výrobou vlastních oděvů*³⁵ či *nákupem v second handech*. Z hlediska šetření zdrojů byla sledována *spotřeba vody a energií*. Určitá environmentální rizika s sebou nese také používání *čisticích prostředků a kosmetického zboží*.³⁶

27 Banány jsou v mnoha případech pěstovány jako monokulturní plodina, což vyžaduje zvýšené dávky hnojiv a pesticidů, které jsou potenciálními znečišťovateli vody a půdy. Důsledkem zvyšování obdělávané půdy pro potřeby banánových plantáží na úkor lesů jsou eroze a časté záplavy. Nevyhovující jsou rovněž pracovní podmínky na plantážích a neúměrně nízké výdělky pracujících (Chambon nedatováno).

28 Mohou jimi být PET lahve, neustále nabývající na objemu (McRandle 2004: 87), obtížně recyklovatelné vícesložkové nápojové kartony či hliníkové plechovky. Zátěž přírody je v souvislosti s nápoji nemalá také díky dopravě (*Facts and figures* nedatováno).

29 Peněžní vydání environmentálně uvědomělého spotřebitele totiž mohou být vyšší než u spotřebitele běžného, i když vyjádření v naturálních jednotkách poskytne výsledek opačný, neboť záleží na preferenci spotřebitele, dá-li přednost menšímu množství zboží dražšího – kvalitnějšího, či většímu objemu za nižší cenu.

30 Dodržování pravidel závazných pro ekologické zemědělství znamená šetrnější hospodaření v krajině, snížení množství používaných chemických látek i šetrné zacházení s chovnými zvířaty. Zásady musí být dodržovány také při zpracovávání bioproduktů (Urban, Šarapatka 2003: 18–23).

31 Nákup u místního producenta rovněž posiluje místní ekonomiku a komunitu (Norberg-Hodge nedatováno).

32 Využívání služeb veřejného stravování je ve výzkumu nahlíženo jako protiklad domácí přípravy jídel.

33 Z environmentálního úhlu pohledu se jeví jako problematické tzv. „stavby na zelené louce“, kde dochází k záboru volné krajiny. Umístění prodejen mimo centra měst vyvolává zvýšení automobilové dopravy. Argumenty pochází z dosavadních českých zkušeností i zahraničních výzkumů (Vaněk 2001).

34 Hlavní plodinou oděvního průmyslu je bavlna – pěstovaná především v rozvojových zemích, kde environmentální legislativa stále umožňuje používání jinde již zakázaných škodlivých látek. Jedná se především o pesticidy významně znečišťující zdroje vody a také látky používané k barvení tkaniny. Výroba oděvů má spíše negativní sociální dopad, neboť byla mnohde prokázána dětská práce a nevyhovující podmínky zaměstnanců (Pennybacker 2004).

35 To se odrazí v položkách oděvní materiály a textilní galanterie.

36 Vše jmenované zboží spojuje environmentální riziko v podobě chemického složení s následným znečištěním vody a eticky nepřijatelného testování přípravků na zvířatech.

Pozornost byla věnována rovněž spotřebě neprocházející peněžní ekonomikou. Ve statistice rodinných účtů je zaznamenána v rámci *naturálních vydání*³⁷ a úzce souvisí se samozásobitelstvím, což je z hlediska environmentální perspektivy velmi zajímavou oblastí spotřeby.

4.2 Společné rysy zkoumaných environmentálně uvědomělých domácností

Výzkum potvrdil u vybraných uvědomělých domácností ochotu méně spotřebovávat, ať je to hodnoceno z pohledu absolutních objemů peněžních vydání na spotřebu, či ještě lépe procentním podílem spotřebních výdajů z čistých příjmů. Skromnost a materiální nenáročnost je pro ně charakteristická, dá se říci, že objem jejich spotřeby je ve srovnání s průměrnou domácností nižší.

Z hlediska vlivu příjmů na spotřebu domácnosti je zajímavé sledovat nákup biopotravin. U sledovaných domácností vyznačujících se spíše nižšími příjmy je nadprůměrný nákup biopotravin otázkou priorit spíše než peněz.³⁸

Zajímavé výsledky je možné získat také ze struktury jejich spotřeby. Ačkoliv každá domácnost realizovala své snahy o skromnou spotřebu osobitým způsobem, lze nalézt určité společné rysy.³⁹ Jejich vztah k jídlu se od běžné domácnosti v mnohém odlišuje, viditelný sklon k vegetariánství není překvapením. Některé detaily naznačují, že hospodaření ve zkoumaných domácnostech nemá tradiční českou povahu. Podprůměrné výdaje za veřejné stravování sice ukázaly, že jídlo se připravuje převážně doma, ale nízká spotřeba pšeničné mouky a nezájem pěstovat vlastní brambory u sledovaných domácností poukazují, že běžný spotřebitel je pravděpodobně v těchto aspektech tradičnější⁴⁰ než zkoumané domácnosti. Zaznamenán byl rovněž velký důraz na zdravou výživu, což se v mnohém s tradiční českou kuchyní vylučuje.

Výzkum ukázal řadu dalších jednotlivostí, které poukazují, že environmentálně uvědomělí nerealizují svou šetnou spotřebu pouhým návratem k tradicím, jak si mnohdy představujeme.⁴¹ Tradice bezpochyby roli hrají, označme je ale spíše za inspiraci či výchozí bod. Naznačuje nám to především způsob bydlení. Žijí venkovským způsobem života, obývají staré domy, vaří na kamnech, nesplachují pitnou vodou, k rekonstrukci bývá používáno tradičních (až zapomenutých) technik a materiálů atd. Na druhou stranu využívají poznatků vědy

³⁷ Z pohledu životního způsobu zkoumaných domácností je důležitá především existence vlastního hospodářství a také nepeněžní výměnný obchod např. mezi sousedy či příbuznými. Stejně jako u nákupu ze dvora se zde minimalizují dopady způsobené dopravou a přebytečnými obaly.

³⁸ Biopotraviny bývají některými spotřebiteli nahlíženy jako „velmi drahé“, což je pro mnohé důvodem je nekupovat. Přistoupíme-li na tuto argumentaci, nakupovali by naši environmentálně šetřící biopotraviny pouze výjimečně.

³⁹ To, že v každé rodině můžeme sledovat osobitý přístup k šetrnější spotřebě, jen dokazuje, kolika faktory jsme jako konzumenti ovlivněni.

⁴⁰ Slovo „tradičnější“ je zde použito ve významu příklonu ke starým prvkům české kuchyně, mezi než můžeme zařadit rovněž častou konzumaci brambor i jejich domácí pěstování (srovnej Librová 1994: 105).

⁴¹ Srovnej Librová 1994: 105.

v podobě nových domácích technologií a ekologicky šetrnějších výrobků, zajímají se o nové přístupy, hledají příklady v zahraniční praxi – např. car sharing.⁴²

Vzpomeňme rovnici, kde zátěž přírody je výsledkem působení tří faktorů: velikosti populace, výrobních technologií a velikosti naší spotřeby. Sledované domácnosti ve své snaze o environmentálně příznivý životní způsob často kombinují technologická řešení s redukcí vlastní spotřeby.

Významným rysem environmentálně uvědomělých spotřebitelů byla podle předpokladů snaha o samozásobitelství. V kontextu často zmiňovaného úpadku českého domácího hospodářství bychom však mohli očekávat výraznější rozdíly.

Čím je ještě zkoumaná environmentálně uvědomělá domácnost charakteristická? Skromností v oblékání, podprůměrnou spotřebou čisticích prostředků, nízkými výdaji za balené nápoje, především v podobě minerálních vod a ostatních nápojů, úsporami energie a vody, snahou o zachování nezávislosti na automobilu, preferencí ekologicky šetrnějších variant výrobků a upřednostňováním malých prodejen před supermarkety. Ačkoliv se snaží nakupovat domácí, sezónně vyprodukované potraviny, v některých domácnostech se objevuje také jižní ovoce – zejména banány pro děti.⁴³

4.3 Záměrná skromnost a proces individualizace

Je otázkou, jak či zda se promítne proces individualizace do snahy zkoumaných domácností spotřebovávat environmentálně šetrně. Členové environmentálně uvědomělých domácností byli ve všech zkoumaných případech plně začleněni ve veřejném životě a aktivně se podíleli na dění v současné společnosti. A to nejen svým profesním zaměřením. Většina domácností se podílela rovněž na neformálním životě komunity (obce).⁴⁴ Sledované domácnosti prokázaly ve struktuře i objemu spotřeby své environmentálně příznivější spotřebitelské chování ve srovnání s průměrnou českou domácností.⁴⁵ V mnoha případech vyžaduje environmentálně šetrnější spotřebitelské chování zvýšené úsilí, které byly sledované domácnosti ochotny vyvinout.⁴⁶ Vzhledem k jejich odlišnosti od hlavního spotřebitelského proudu, s odvoláním na oddíl 3 a Simmelův koncept individuality kvantitativní a kvalitativní, lze říci, že

⁴² Car sharing znamená sdílení automobilu více subjekty.

⁴³ Stranou byly ponechány z environmentálního pohledu velmi zajímavé oblasti spotřeby – a to především trávení volného času a lidské zdraví. Jejich zohlednění by však vyžadovalo zvolit jiný postup, neboť statistika rodinných účtů nenabízela jasné indikátory. Za pozornost ovšem stojí, že všechny sledované domácnosti vynakládaly na oblast „rekreace a kultura“ mnohem vyšší procentní podíly veškerých spotřebních výdajů než průměrná domácnost. Mnohdy tvořila tato skupina spotřebních vydání podíl největší. Z toho lze vyvodit, že žádná z rodin nebyla v materiální nouzi.

⁴⁴ Členové některých domácností byli obecními či městskými zastupiteli, podíleli se na organizaci kulturních představení v místě bydliště či organizovali neformální spolky.

⁴⁵ Dle statistiky rodinných účtů ČSÚ.

⁴⁶ Možné zvýšené úsilí pro zajištění potřeb environmentálně uvědomělého spotřebitele plyne z nedostupnosti některého druhu zboží z důvodu nízké poptávky po něm, či z absence či eliminace používání určitých statků či služeb (příkladem může být neochota používat osobní automobil).

životní styl environmentálně uvědomělých domácností lze považovat za produkt kvalitativní individualizace a že individualizační proces může v *tomto případě* snižovat negativní vlivy individuální spotřeby. Výzkum environmentálně uvědomělých domácností a závěr o *možném* ovlivnění spotřeby procesem individualizace směrem k environmentálně šetrnějšímu chování je však jen demonstrací této možnosti, nikoliv celospolečenským východiskem. Záměrná skromnost je pouze jedním z možných projevů kvalitativní individualizace.

Negativní důsledky spotřeby spojené s individualizací se mohou projevit i u typu sledovaných domácností. Např. růst počtu domácností díky neexistenci vícegeneračního bydlení, snižování počtu členů domácností vyvolávající růst materiálního vybavení v přepočtu na osobu (Sanne 2002: 277). Pouze jedna domácnost bydlela ve vícegeneračním domě, ostatní šli podle svých slov vlastní cestou a zařídili si svou domácnost nezávisle na rodinné tradici. Má ale tento projev individualizace opravdu negativní dopad na životní prostředí? Nutně nemusí. Podle respondentů je jejich současný životní styl k přírodě šetrnější,⁴⁷ než kdyby pokračovali v životním způsobu svých rodičů. Osamostatnili se, aby mohli žít skromněji. Dalším důvodem pro tento závěr je fakt, že tři z pěti sledovaných domácností obývaly své domy spolu s dalšími domácnostmi, s nimiž nebyly rodinně spřízněny. Nedochozí tedy k vysokým požadavkům na soukromí. Jednotlivé domácnosti mohou sdílet materiální vybavení (a také tak činí).

Jejich „nové“ domácnosti byly v době výzkumu nejméně čtyřčlenné, oproti průměrnému počtu členů na domácnost – 2,47 (ČSÚ 2003). Negativní projevy individualizace uvnitř domácnosti jako růst mezilidské nezávislosti, v jehož důsledku jsou větší požadavky na obývaný prostor i materiální vybavení domácností, se rovněž neprojevily (Røpke 2002: 410–411). I když mnozí bydleli ve velkých staveních, obývali nejvýše tři místnosti. Materiální vybavení domácností bylo skromné, televizi měla pouze jedna z pěti domácností, natož aby ji vlastnili jednotliví členové domácnosti. Místo růstu soukromí lze vysledovat rodinnou soudružnost a obývání společného prostoru.

5. Spotřeba domácnosti jednotlivce (sekundární analýza dat)

Jak bylo zmíněno v oddíle 3, působení procesu individualizace na růst spotřeby je některými autory (např. Sanne 2002, Røpke 2002) spatřován také v rostoucím počtu domácností jednotlivce, které jsou svou spotřebou náročnější než vícečlenné domácnosti. Dvoučlenné domácnosti mají podle Christera Sanne (2002: 277) dvoutřetinovou spotřebu na osobu v porovnání s domácností o jednom členu, což má za následek vyšší environmentální nároky spotřebitelů žijících v domácnostech o jednom členu. V dalších odstavcích se budeme zabývat domácnostmi jednotlivce, vývojem jejich počtu, strukturou a následně spotřebou v podmínkách České republiky.

⁴⁷ Což prokázal výzkum u většiny sledovaných položek.

5.1 Vývoj počtu domácností a jejich struktura v České republice s důrazem na domácnost jednotlivce

Podívejme se nyní na vývoj českých domácností od roku 1970. S ohledem na dopady spotřeby domácností na životní prostředí je nutné zaměřit se na změnu struktury domácností a jejich počtu v čase s důrazem na domácnost jednotlivce.

Tabulka 2: Domácnosti v ČR v letech 1970–2001

		1970	1980	1991	2001
Počet obyvatel		9 807 697	10 291 927	10 302 215	10 230 060
Bytové domácnosti celkem		3 088 841	3 494 846	3 705 681	3 827 678
s jednou osobou	abs.	492 291	696 976	842 443	957 757
	V %	15,9	19,9	22,7	25,0
Hospodařící domácnosti celkem		3 365 407	3 790 977	3 983 858	4 216 085
s jednou osobou	abs.	668 589	897 447	1 047 221	1 276 176
	V %	19,9	23,7	26,3	30,3
Cenzové domácnosti celkem	abs.	3 502 718	3 375 681	4 051 583	4 270 717
Úplné rodiny		2 487 530	2 656 778	2 512 893	2 333 592
Neúplné rodiny		306 676	325 085	434 385	576 421
Vícečlenné nerodinné domácnosti		39 923	55 003	14 658	84 528
Domácnosti jednotlivců		668 589	938 815	1 089 647	1 276 176
Cenzové domácnosti celkem	V %	100,0	100,0	100,0	100,0
Úplné rodiny		71,0	66,0	62,0	54,6
Neúplné rodiny		8,8	8,4	10,7	13,5
Vícečlenné nerodinné domácnosti		1,1	1,4	0,4	2,0
Domácnosti jednotlivců		19,1	24,2	26,9	29,9

Zdroj: (Domácnosti jednotlivců v ČR 2005)

Tabulka 2 ukazuje na rostoucí počet domácností všech typů⁴⁸ a počet členů připadajících na jednu domácnost ve všech případech klesá,⁴⁹ nejedná se tedy o výsledek rostoucího počtu obyvatel.⁵⁰ Rovněž proměna jejich struktury je výrazná: ačkoliv úplné rodiny tvoří stále největší část v celkovém počtu domácností (54,6 %), jejich absolutní počet se od roku 1980 neustále snižuje a podíl na úhrnu domácností klesá již od roku 1970. Také rostoucí počet a podíl domácností jednotlivce se stává i v českých podmínkách významným demografickým

⁴⁸ Domácnost bytová, hospodařící a cenzová – viz Exkurs 1.

⁴⁹ Průměrný počet členů cenzové domácnosti se od roku 1970, kdy činil 2,78 osob, snížil na 2,38, v roce 1970 tvořilo průměrný počet obyvatel jednoho bytu 3,15 osob, kdežto v roce 2001 už jen 2,64 osob, podobně klesla také průměrná hodnota u domácností hospodařících – z 2,98 osob roku 1970 na 2,42 v roce 2001.

⁵⁰ Mezi lety 1991–2001 byl dokonce zaznamenán úbytek populace.

trendem (*Domácnosti jednotlivců v ČR 2005*). Rostoucí počet domácností a především důraz na domácnost jednotlivce je závažný nejen pro demografy a sociology, ale v kontextu tohoto příspěvku zejména z pohledu dopadů lidské spotřeby na životní prostředí. Proto se na tento typ domácnosti blíže zaměříme.

V domácnostech jednotlivců žije 12,5 % populace ČR, jejich podíl na celkovém počtu domácností dosahuje téměř 30 %, jednotlivci samostatně žijící obývají čtvrtinu všech bytů,⁵¹ ve výsledcích sčítání lidu domů a bytů z roku 2001 se poprvé staly nejčetnějším typem cenzo- vých domácností v rozlišení podle počtu členů⁵² (*Domácnosti jednotlivců v ČR 2005*).

Příčiny změny struktury a počtu domácností můžeme najít v demografickém vysvětlení, v proměnách společnosti i v ekonomických podmínkách současnosti. Na rostoucím počtu domácností (především domácností jednotlivců) se významně podílí změna věkové struktury a stárnutí populace (viz Exkurs 2). Také hodnotové klima v současné společnosti se velkou měrou odráží v podobě dnešních domácností. Nové modely rodinného soužití, postoje k rodinám, dětem a starým lidem, mezigenerační vztahy úzce souvisí s individualizačním procesem charakteristickým pro postmoderní společnost. Dochází k atomizaci společnosti, vícegenerační soužití je spíše výjimečné, mladí lidé odkládají sňatky na pozdější dobu, případně zůstávají trvale sami⁵³ a často vytvářejí samostatnou domácnost. Změny však mohou probíhat jen díky pro ně příznivé ekonomické situaci, neboť ve sledovaných letech se podstatně zlepšila dostupnost a kvalita bydlení a zvýšila se životní úroveň a příjmy obyvatelstva (*Domácnosti jednotlivců v ČR 2005*).

Předpovědi vývoje počtu a struktury cenzo- vých domácností předpokládají pokračování dosavadního vývoje. V roce 2003 sestavila katedra demografie a geodemografie PřF UK prognózu cenzo- vých domácností do roku 2030. Mezi předpoklady základní varianty prognózy patří mimo jiné také méně časté a pozdější vstupování do manželství a tím prodloužení soužití nezávislého dítěte s rodiči⁵⁴ či častější soužití starších jednotlivců v rodinách dětí v důsledku změn sociální situace. I přes tyto předpoklady a naznačenou sociální redukci ukazuje Tabulka 3 na významný růst počtu domácností jednotlivců. Předpokládaný nárůst činí od posledního sčítání do roku 2030 téměř 400 tisíc domácností a za necelých třicet let by domácnosti jednotlivců měly tvořit 35 % všech domácností. Dále bude docházet k úbytku úplných rodin s dětmi, které se budou na celkovém počtu domácností podílet stále menší měrou. Počet veškerých domácností by měl růst pouze do roku 2020, po němž je odhadováno pomalé snižování v důsledku nízké úrovně reprodukce (Kučera, Bartoňová 2004).

⁵¹ Bytové domácnosti jednotlivce se podílí na celkovém počtu bytových domácností 25 %.

⁵² Od roku 1980 byly na druhé příčce za domácnostmi dvoučlennými. U domácností bytových se jedná podle posledního sčítání o druhou nejčetnější domácnost.

⁵³ Vzrůstá počet tzv. „singles“ – osob žijících bez partnera.

⁵⁴ Srovnej Sanne (2002: 277) – autor uvádí jako příčinu rostoucího počtu domácností jednotlivce dřívější osamostatnění dětí (viz oddíl č. 4).

Tabulka 3: Počty a podíly cenзовých domácností podle výsledků sčítání 1980–2001 a prognóza do roku 2030 (v tisících, v %)

Cenzové domácnosti*	1980		1991		2001		2010		2020		2030	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
úplně rodinné s dětmi	1476	38,1	1 396	34,5	1 091	25,5	1 128	24,7	1 052	22,5	906	19,4
úplně rodinné bez dětí	1081	27,9	1 117	27,6	1 243	29,1	1 325	29,0	1 375	29,4	1410	30,2
neúplně rodinné s dětmi	204	5,3	254	6,3	343	8,0	365	8,0	353	7,6	316	6,8
ostatní vícečlenné	176	4,5	195	4,8	318	7,4	338	7,4	367	7,9	392	8,4
jednotlivců	939	24,2	1 090	26,9	1 276	29,9	1 414	30,9	1 527	32,7	1640	35,2
Celkem	3 876	100	4 052	100	4 271	100	4 570	100	4 674	100	4 664	100

* se závislými dětmi, respektive bez závislých dětí

Zdroj: (Kučera, Bartoňová 2004)

5.2 Spotřeba domácnosti jednotlivce v porovnání se spotřebou jedné osoby dvoučlenné domácnosti

Následující srovnání spotřeby obou skupin domácností (domácnosti jednotlivce a domácnosti dvoučlenné) vychází ze statistiky rodinných účtů Českého statistického úřadu. Dostupnost dat dovoluje nejen srovnání domácnosti jednotlivce a domácnosti dvoučlenné, resp. jejich spotřeby na hlavu, ale můžeme rovněž rozlišit domácnosti pracujících, domácnosti bez nezaopatřených dětí a domácnosti bez pracujících členů a bez nezaopatřených dětí – domácnosti důchodců. S ohledem na současnou věkovou strukturu domácnosti jednotlivce (viz Exkurs 2) a již zmíněné stárnutí populace považujeme za zajímavé sledovat oba typy. Pro dokreslení jsou uvedeny hodnoty také za průměrnou domácnost.⁵⁵

Porovnávána jsou spotřební vydání (v Kč) všech zkoumaných domácností, neboť množství jednotky (kg, l) nejsou v tomto členění k dispozici. Výběr položek vychází z výzkumu spotřeby domácností, kde jsme se blíže zabývali dopady spotřeby jednotlivých položek na životní prostředí (viz oddíl č. 4).⁵⁶

⁵⁵ Průměrná domácnost měla v roce 2007 v průměru 2,3 členů a připadalo na ni 0,58 dítěte.

⁵⁶ Statistika rodinných účtů neumožňuje sledovat spotřebu domácnosti jednotlivců a spotřebu dvoučlenné domácnosti ve stejně podrobném členění jako domácnost průměrnou, proto tabulky 4 a 5 neobsahují všechny položky sledované ve výše uvedeném výzkumu spotřeby domácností.

Tabulka 4: Srovnání spotřeby u vybraných položek průměrné zpravodajské domácnosti, domácnosti s pracujícími členy a bez nezaopatřených dětí a domácnosti bez pracujících členů a bez nezaopatřených dětí za rok 2007 (Kč/osoba/rok)

vybrané položky	průměrná domácnost*	domácnost pracujících a bez dětí**		domácnost bez pracujících členů a bez dětí**	
		1-členná	2-členná	1-členná	2-členná
Maso	5 072	6 560	6 727	6 379	6 439
Ryby	506	759	680	575	614
Minerální vody, nealko nápoje a šťávy	1 317	1 725	1 581	1 209	1 108
Oděvní materiály	25	26	41	25	28
Oděvy	3 919	6 480	4 778	1 986	2 394
Vodné a stočné	1 387	2 161	1 673	1 783	1 441
Elektrická a tepelná energie, plyn, paliva	11 376	19 048	14 431	18 534	13 522
Doprava	11 189	13 659	17 281	3 520	6 064
Stravovací služby	4 472	7 770	5 742	3 058	1 979
Drogistické a kosmetické zboží	2 187	3 675	2 447	1 579	1 372
Spotřební vydání celkem	104 017	162 296	138 084	99 715	93 874

* se závislými dětmi, respektive bez závislých dětí

** domácnosti bez nezaopatřených dětí

Zdroj: Český statistický úřad – statistika rodinných účtů

Celková spotřební vydání připadající na jednu osobu dvoučlenné domácnosti jsou podle předpokladu nižší (85%, resp. 94%) v porovnání s domácností jednotlivce.

U domácnosti s pracujícími členy a bez nezaopatřených dětí se potvrdila vyšší spotřeba u většiny sledovaných položek. Výjimkou je spotřeba masa, oděvních materiálů a výdaje na dopravu. Zajímavý je především rozdíl ve výdajích na dopravu.⁵⁷ Při bližším zkoumání struktury této položky zjistíme, že jedinec žijící v samostatné domácnosti vynaloží v porovnání s osobou dvoučlenné domácnosti téměř dvojnásobek finančních prostředků na dopravní služby, naopak výrazně ušetří na nákupu a provozu osobních dopravních prostředků⁵⁸ (ČSÚ 2008). To lze z environmentálního úhlu pohledu hodnotit pozitivně.

⁵⁷ U spotřeby masa v domácnosti jednotlivce hrají pravděpodobně roli zvýšené výdaje na stravovací služby obsahující s největší pravděpodobností také masité pokrmy. U oděvních materiálů jsou sice procentní rozdíly výrazné, nicméně vynaložené částky jsou v obou případech velmi nízké a nevymykají se výrazněji průměru.

⁵⁸ Především se jedná o automobily.

Tabulka 5: Srovnání spotřeby vybraných položek jednočlenných a dvoučlenných domácností s pracujícími členy a bez nezaopatřených dětí a jednočlenných a dvoučlenných domácností bez pracujících členů a bez nezaopatřených dětí za rok 2007 (v %)

vybrané položky	domácnost pracujících a bez dětí**		domácnost bez pracujících členů a bez dětí**	
	1-členná	2-členná	1-členná	2-členná
Maso	100	102,5	100	100,9
Ryby	100	89,6	100	106,8
Minerální vody, nealko nápoje a šťávy	100	91,7	100	91,6
Oděvní materiály	100	157,7	100	112,0
Oděvy	100	73,7	100	120,5
Vodné a stočné	100	77,4	100	80,8
Elektrická a tepelná energie, plyn, paliva	100	75,8	100	73,0
Doprava	100	126,5	100	172,3
Stravovací služby	100	73,9	100	64,7
Drogistické a kosmetické zboží	100	66,6	100	86,9
Spotřební vydání celkem	100	85,1	100	94,1

** domácnosti bez nezaopatřených dětí

Zdroj: Český statistický úřad – statistika rodinných účtů

Naopak největší úskalí pro životní prostředí plynoucí ze spotřeby domácnosti jednotlivce lze spatřovat ve výdajích vynakládaných v souvislosti s bydlením. To souvisí především s počtem obývaných metrů čtverečních. Na jednotlivce žijícího samostatně připadá obytná plocha 39,8 m², na osobu v dvoučlenné domácnosti pak 29,1 m². Dvoučlenná domácnost má následně zhruba tříčtvrtinovou spotřebu energie na osobu ve srovnání s domácností jednotlivce. Přibližně stejný poměr zjistíme také u spotřeby vody, kde již není jasná vazba na velikost obydlí.

Až na šetrnost k životnímu prostředí v důsledku nižších výdajů na spotřebu a jejich strukturu lze konstatovat, že spotřeba plynoucí z podstaty domácnosti jednotlivce klade větší nároky na životní prostředí než spotřeba vícečlenné, resp. dvoučlenné domácnosti.

Podobných výsledků dosahují také *jednočlenné domácnosti důchodců*. Položek, u nichž se prokázala naopak „úspora“ samostatně žijící osoby oproti domácnosti dvoučlenné, je však více (maso, ryby, oděvní materiály, oděvy a doprava⁵⁹), což lze považovat za důsledek nižších příjmů. Tím je ovlivněna také celková struktura spotřebních vydání – důchodci vynakládají větší podíly svých příjmů na nezbytné výdaje, především na nákup potravin a výdaje za bydlení.

⁵⁹ U výdajů na dopravu ušetří domácnost jednotlivce-důchodce mnohem více než vyplynulo ze srovnání obou skupin v případě domácnosti s pracujícími členy.

Ačkoliv domácnost důchodců jednotlivců je oproti dvoučlenné domácnosti stejného typu spotřebitelsky náročnější (z pohledu dopadů na životní prostředí), při posouzení absolutní velikosti výdajů na spotřebu lze tento typ domácnosti zhodnotit jako „skromně hospodařící“, neboť její spotřební vydání jsou převážně podprůměrná. S ohledem na budoucí vývoj, jehož výrazným rysem je předpokládané stárnutí populace, je však nutné zmínit, že domácnosti důchodců budou tvořeny lidmi, kteří jsou dnes již na svou vysokou životní úroveň (spojenou s vysokou spotřebou) zvyklí a budou se jí snažit udržet.⁶⁰ Pozitivně nepůsobí ani fakt, že ve věkové struktuře domácností jednotlivců přibývá osob mladých a ve středním věku, kteří ve většině případů tvoří domácnosti s pracujícími členy (viz Exkurs 2).

Se zvýšenými dopady domácnosti jednotlivce na životní prostředí úzce souvisí vybavenost těchto domácností. Zde jsou největším úskalím *bytové* domácnosti jednotlivců (osoby žijící samostatně v bytě) – viz Exkurs 1. U vícečlenných domácností se dopady na přírodu související s hmotnou vybaveností domácností snižují sdílením spotřebičů více osobami (to přichází v úvahu také u domácností jednotlivců žijících v bytě s jinou hospodařící domácností). V této souvislosti však připomeňme, že díky individualizaci narůstá počet domácích spotřebičů také u vícečlenných domácností v důsledku zvyšování mezilidské nezávislosti pozorované také uvnitř domácností (Røpke 2002: 410–411).

Při bližším zkoumání Tabulky 6 je nutné si uvědomit, že uváděné počty předmětů se vztahují na celou domácnost. Pokud bychom chtěli vyjádřit přesněji dopady spotřeby domácnosti jednotlivce, resp. jejího hmotného vybavení na životní prostředí, museli bychom vztáhnout čísla k počtu členů domácnosti. Ve většině případů se nám při zohlednění velikosti domácnosti ukáže domácnost jednotlivce jako domácnost s většími hmotnými nároky na vybavení. Překvapivou výjimkou, která je z environmentálního úhlu pohledu velmi zajímavá, je vlastnictví osobního automobilu. Na 100 domácností o jednom členu připadá menší počet automobilů než u dvoučlenné domácnosti (i při přepočtu na jednu osobu), což lze považovat za kladný environmentální rys domácnosti jednotlivce.

Velké rozdíly nacházíme mezi oběma sledovanými skupinami domácností – domácnosti s pracujícími členy a bez nezaopatřených dětí a domácnosti bez pracujících členů a bez nezaopatřených dětí. Stejně jako v případě porovnání jejich spotřeby, má domácnost důchodců i co se týče vybavení mnohem menší nároky (rovněž v porovnání s průměrnou domácností). Domácnosti důchodců se vyznačují poměrně vysokým počtem spotřebičů jako lednička, mraznička či televizní přijímač, v ostatním vybavení však za průměrem výrazněji zaostávají. I zde je předpoklad, že s dalšími generacemi však budou růst také hmotné nároky na vybavení domácnosti důchodců, neboť většina spotřebičů se dnes stává běžným standardem.

⁶⁰ Ekonom Lubomír Mlčoch připomíná Layardův „effect of habit“ (zvyk je železná košile), který hovoří o ztrátě volby k návratu na nižší životní úroveň, jakmile jsme se adaptovali v podmínkách vyššího životního standardu. Ekonomicky vyjádřeno totéž – „spotřeba nepružná směrem dolů“ (Mlčoch 2005: 24).

Tabulka 6: Vybavenost domácností (počet předmětů na 100 domácností)

Vybavenost	průměrná domácnost*	domácnost pracujících a bez dětí**		domácnost bez pracujících členů a bez dětí**	
		1-členná	2-členná	1-členná	2-členná
Chladnička	106,4	101,3	110,2	103,0	112,0
Mraznička	96,5	79,7	108,8	68,7	103,2
Mikrovlonná trouba	75,6	65,0	86,0	46,8	68,9
Myčka nádobí	19,8	7,7	23,1	1,7	9,1
Automatická pračka	93,4	84,8	100,5	70,5	96,5
Sušička prádla	1,9	0,3	1,2	0,9	0,9
CD přehrávač	57,0	51,6	53,8	15,3	32,9
Hi-fi souprava	45,9	41,0	49,5	11,1	23,8
Televizní přijímač	129,5	107,5	135,4	109,7	137,5
Videopřehrávač	60,4	47,9	74,5	19,8	41,9
DVD přehrávač	41,0	32,1	43,4	7,8	17,8
Videokamera	14,6	4,6	15,6	1,7	5,9
Osobní počítač	55,6	33,4	53,8	5,5	21,7
Mobilní telefon	181,1	104,6	179,1	74,8	132,6
Jízdní kolo	150,8	67,4	136,0	41,5	109,2
Motocykl	9,1	2,8	11,4	2,5	9,6
Osobní automobil	72,6	40,7	92,8	16,3	69,8

* se závislými dětmi, respektive bez závislých dětí

** domácnosti bez nezaopatřených dětí

Zdroj: Český statistický úřad – statistika rodinných útů

6. Závěr

Vzhledem k zaměření článku na vztah procesu individualizace a lidské spotřeby z environmentální perspektivy bylo v úvodu potřeba zabývat se možnými dopady lidské spotřeby na životní prostředí. Ukázali jsme si, že lidská spotřeba (v měřítku celosvětovém i národním) vykazuje dlouhodobě rostoucí tendence, což s sebou nese rovněž zvyšující se zátěž přírody. Položili jsme teoretický základ možných pohledů na vliv procesu individualizace na spotřebu a jejím prostřednictvím na životní prostředí. Její působení však není jednoznačné. Dvě vzájemně oddělené části textu (oddíl 4 a 5) se zabývají případy pozitivního i negativního působení procesu individualizace ve vztahu možných dopadů lidské spotřeby na životní prostředí v praxi.

Výzkum zaměřený na srovnání spotřeby domácnosti environmentálně uvědomělé a domácnosti průměrné ukázal, že je možné vydat se cestou spotřeby šetrnější k životnímu

prostředí dobrovolně a že environmentálně uvědomělé respondenty lze označit za individualizované jedince, přijmeme-li Simmelovo rozdělení individuality kvantitativní a kvalitativní (oddíl 4). Připomeňme však znovu, že zvolené spotřebitelské chování sledovaných domácností nemá zásadní dopad na celkový objem spotřeby (obyvatel České republiky), neboť environmentálně uvědomělé spotřebitelské chování je ve společnosti spíše okrajovou záležitostí. Ale máme-li zkoumat *možné* dopady individualizace na spotřebu, považují za důležité zabývat se rovněž tímto dopadem – byť statisticky nevýznamným.

Na možné negativní dopady změn ve společnosti vyvolaných procesem individualizace poukazuje sekundární analýza dat ČSÚ zaměřená na domácnosti jednotlivců, vývoj jejich počtu v minulosti i v příštích desetiletích a srovnání jejich spotřeby s vícečlennou, resp. dvoučlennou domácností. Analýza prokázala vyšší spotřebitelskou náročnost domácnosti jednotlivce ve většině zkoumaných oblastí, výraznou výjimkou, kdy se jednatel chová k životnímu prostředí šetrněji, je jen (ne)používání osobního automobilu. Rozdíly ve spotřebě jednočlenné a dvoučlenné domácnosti nebyly v českých podmínkách tak velké, s jakými pracuje ve své stati Christer Sanne (2002).⁶¹ Významné rozdíly však byly shledány u domácností pracujících jednotlivců a domácností jednotlivců důchodců. Důchodcovské domácnosti jsou charakteristické svou šetrností ve spotřebě. Otázkou pro budoucí vývoj však je, zda je tento fakt způsoben pouze omezenými příjmy a jakou roli zde hrají celoživotní zvyklosti ve spotřebě (viz oddíl 5).

I když působení procesu individualizace na rozměr a strukturu spotřeby domácností není jednoznačné, v případě dvou blíže zkoumaných případů (oddíly 4 a 5) je zřejmé, že snaha učinit svou spotřebu environmentálně šetrnější se týká pouze úzké skupiny obyvatel.

Při zkoumání spotřeby domácností a jejich dopadů na životní prostředí je vhodné sledovat motivace spotřeby a utváření spotřebitelských preferencí. Proces individualizace je považován pouze za jednu z možných hybných sil rostoucí spotřeby. Vzhledem k zaměření příspěvku jsou však ostatní faktory ponechány stranou. Pro další bádání by bylo zajímavé věnovat se zejména vztahu systémové podmíněnosti hodnot ve společnosti většinově sdílených.

Exkurs 1 – Domácnost bytová, hospodařící, cenzová

Podle metodiky Sčítání lidu, domů a bytů rozlišuje Český statistický úřad tři typy domácností – bytové, hospodařící a cenzové. *Bytová domácnost* je tvořena lidmi žijícími v jednom bytě. V případě domácnosti jednotlivce je to pouze jedna osoba obývající byt samostatně. *Hospodařící domácnost* zahrnuje osoby, které společně bydlí a společně hradí hlavní výdaje domácnosti – např. strava, náklady na bydlení atd. Hospodařící domácnost může zahrnovat více domácností cenzových. *Cenzová domácnost* je jednotkou dále nedělitelnou. Je tvořena osobami společně bydlícími v jednom bytě na základě jejich příbuzenských nebo jiných vtaů v rámci jedné hospodařící domácnosti. Stále více domácností cenzových je totožných s domácnostmi hospodařícími, což znamená, že klesá míra společného hospodaření cenzových domácností. V případě domácnosti jednotlivce jsou v naprosté většině totožné domácnosti

⁶¹ Hovoří o dvoutřetinové spotřebě dvoučlenné domácnosti oproti domácnosti jednotlivce – v přepočtu na jednu osobu.

hospodařící a cenzové. Můžeme rozlišit čtyři základní typy cenzových domácností: rodinnou – buď úplnou rodinnou (manželé/druh, družka s nezaopatřenými dětmi či bez), neúplnou rodinnou (rodič, dítě/děti) – vícečlennou nerodinnou domácnost a konečně také *domácnost jednotlivce* (jednotlivá osoba samostatně hospodařící). (*Domácnosti jednotlivců v ČR 2005*) Z hlediska dopadů lidské spotřeby na životní prostředí je nejproblematictější bytová domácnost jednotlivce, neboť zde nedochází k žádnému sdílení vybavení bytu ani jiného spotřebního zboží a jedna osoba tak pro svou potřebu užívá ve většině případů hmotného vybavení stejného rozsahu jako vícečlenná domácnost. Pro potřeby srovnání velikosti spotřeby jedné osoby v domácnosti jednotlivce a domácnosti dvojčlenné je však nutno použít domácnost hospodařící, protože statistika rodinných účtů sledující spotřebu domácností pracuje s tímto typem. Domácnost cenzová pak bývá předmětem demografických prognóz a data za tento typ domácnosti jsou poměrně snadno dostupná.

Exkurs 2 – Struktura domácností jednotlivce podle věku

Jak naznačují Tabulky 4 a 5, spotřeba domácností jednotlivců je velmi závislá na jejich pracovní aktivitě a s tím související věkové struktuře. Hodnotíme-li dopady lidské spotřeby na životní prostředí, jako rizikovější skupinu je potřeba označit domácnosti jednotlivců s pracujícími členy, neboť jejich spotřební vydání jsou vysoká jak v porovnání se spotřebou jedné osoby dvoučlenné domácnosti stejného typu, tak rovněž s domácností průměrnou a samozřejmě také domácností důchodců. V roce 2001 představovali jednotlivci-důchodci 48,1 % cenzových domácností jednotlivců. Věkové složení domácností jednotlivců v členění do třech věkových skupin je následující: jednotlivci do 35 let představují 21,8 %, osoby ve věku 35 až 59 let 33,3 % a osoby starší 60 let se na celkovém počtu domácností jednotlivců podílí 44,8 % (*Domácnosti jednotlivců v ČR 2005*). Ačkoliv dochází v české společnosti ke stárnutí populace a největší část celkového počtu domácností jednotlivců připadá na starší osoby, od roku 1970 se zvyšuje podíl mladých lidí a osob středního věku, což koresponduje s dopady procesu individualizace, jak jej vidí autoři Sanne (2002) a Røpke (2002).

Literatura:

- BAUMAN, Zygmunt. *Tekutá modernita*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 2002. 343 s. ISBN 80-204-0966-1.
- BECK, Ulrich. *Riziková společnost*. 1. vyd. Praha : SLON, 2004. 431 s. ISBN 80-86429-32-6.
- BERRY, Wendell. *Pleasure of Eating. Resurgence*, 1991, č. 146, s. 14 – 16.
- Česká stopa : Ekologické a sociální dopady domácí spotřeby za našimi hranicemi*. 1. vyd. Praha-Brno : Zelený kruh, Hnutí DUHA, 2005. 56 s. ISBN 80-239-6724-X, ISBN 80-239-4730-3.
- ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD: *Příjmy, vydání a spotřeba domácností statistiky rodinných účtů v České republice v roce 2002. 1. díl Sociální skupiny, příjmová pásma*. Praha : Český statistický úřad, 2003. 129 s. ISBN 80-250-0056-7.
- ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. *Příjmy, vydání a spotřeba domácností statistiky rodinných účtů v České republice v roce 2007. 2. díl Domácnosti minimálními příjmy*. Praha : Český statistický úřad, 2008. 47 s. ISBN 978-80-250-1731-9.
- DOUTHWAITE, Richard. *Supermarkety*. In KELLER, J. *Zaostřeno na hypermarkety*. 1. vyd. Brno : NESEHNUTÍ, 2001. s. 13 – 16. ISBN 80-238-6832-2

- DURNING, Alan T. *How Much is Enough? The Consumer Society and the Future of the Earth*. 1. vyd. New York : W. W. Norton, 1992. 200 s. ISBN 0-393-30891-X.
- EHRlich, Paul R. ; HOLDREN, John P. *Population Increase Causes Increased Environmental Damage*. In POJMAN, L. P. (ed.) *Environmental Ethics : Reading in Theory and Application*. Boston, London : Jones and Barlett Publishers, 1994. 503 s. ISBN 0-867-20951-8.
- GARDNER, Gary ; ASSADOURIAN, Erik ; SARIN, Radhika. *The State of Consumption Today*. In HALWEIL, B., MASTNY, L. [et al.]. *State of the world 2004. Special Focus : The Consumer Society*. 1. vyd. Washington : THE WORLDWATCH INSTITUTE, 2004, s. 3 – 21. ISBN 0-393-05860-3.
- HALWEIL, Brian ; NIERENBERG, Danielle. *Watching What We Eat*. In HALWEIL, B., MASTNY, L. [et al.]. *State of the world 2004. Special Focus: The Consumer Society*. 1. vyd. Washington : The Worldwatch Institute, 2004, s. 68 – 85. ISBN 0-393-05860-3.
- LIBROVÁ, Hana. *Vlažní a váhaví : kapitoly o ekologickém luxusu*. 1. vyd. Brno : Doplněk, 2003. 319 s. ISBN 80-72391-49-6.
- LIBROVÁ, Hana. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. 1. vyd. Brno : Veronica, Hnutí DUHA, 1994. 218 s. ISBN 80-85368-18-8.
- McRANDLE, Patrick. *Behind the Scenes : Bottled Water*. In HALWEIL, B., MASTNY, L. [et al.]. *State of the world 2004. Special Focus: The Consumer Society*. 1. vyd. Washington : The Worldwatch Institute, 2004, s. 86 – 87. ISBN 0-393-05860-3.
- PENNYBACKER, Mindy. *Behind the Scenes : Cotton Teashirt*. In HALWEIL, B., MASTNY, L. [et al.]. *State of the world 2004. Special Focus: The Consumer Society*. 1. vyd. Washington : The Worldwatch Institute, 2004, s. 162 – 163. ISBN 0-393-05860-3.
- RØPKE, Inge. *The dynamics of willingness to consume*. *Ecological Economics*, 2003, roč. 45, č. 2, s. 171 – 188. ISSN 0921-8009.
- SANNE, Christer. *Willing consumers-or Locked-in? Policies for sustainable consumption*. *Ecological Economics*, 2002, roč. 42, č.1-2, s. 273 – 287. ISSN 0921-8009.
- SIMMEL, Georg. *The philosophy of money*. 2. vyd. London : Routledge, 1999. 537 s. ISBN 04-150-4641-6.
- SOUKUPOVÁ, Jana ; HOŘEJŠÍ, Bronislava ; MACÁKOVÁ, Libuše ; SOUKUP, Jindřich. *Mikroekonomie*. 3. doplněně vydání. Praha : Management Press, 2002. 548 s. ISBN 80-7261-061-9.
- ŠARAPATKA, Bořivoj ; URBAN, Jiří [et al.]. *Ekologické zemědělství : učebnice pro školy i praxi*. 2. díl. 1. vyd. Šumperk : PRO-BIO, 2005. 334 s. ISBN 80-9035-830-6.
- TŮMOVÁ, Zuzana. *Spotřeba domácností z environmentální perspektivy*. [Diplomová práce]. Brno : FSS MU, 2008.
- URBAN, Jiří ; ŠARAPATKA, Bořivoj [et al.]. *Ekologické zemědělství : učebnice pro školy i praxi*. 1. díl. 1. vyd. Praha : MŽP, 2003. 280 s. ISBN 80-7212-274-6.
- VANĚK, Přemysl. *Environmentální, ekonomické a sociální aspekty rozvoje obchodních center*. In KELLER, J. *Zaostřeno na hypermarkety*. Brno : NESEHNUTÍ, 2001, s. 10 – 12. ISBN 80-238-6832-2.
- WEISZÄCKER, Ernst U. von ; LOVINS, Amory B. ; LOVINS, Hunter L. *Faktor čtyři*. 1. vyd. Praha : Ministerstvo životního prostředí České republiky, 1996. 331 s. ISBN 80-85-368-85-4.

Elektronické informační zdroje

Agenda 21 [online]. Ministerstvo životního prostředí, 2000. [cit. 2008-01-20]. Dostupné z [www: <http://www.env.cz/osv/edice.nsf/a02fcb9439f4537fc1256fbc00491592/b56f757c1507c286c12570500034ba62?OpenDocument>](http://www.env.cz/osv/edice.nsf/a02fcb9439f4537fc1256fbc00491592/b56f757c1507c286c12570500034ba62?OpenDocument).

- Cesta k udržitelné spotřebě domácností? Trendy a politika ekonomické spolupráce a rozvoje v zemích OECD*. Český překlad. [online]. OECD, 2003. [cit. 2007-11-18]. Dostupné z [www: <http://www.cenia.cz/web/www/web-pub2.nsf/\\$pid/MZPMSFHUHXXKF/\\$FILE/oeed_spotreba.pdf>](http://www.cenia.cz/web/www/web-pub2.nsf/$pid/MZPMSFHUHXXKF/$FILE/oeed_spotreba.pdf).
- Domácnosti jednotlivců v ČR v letech 1970 až 2001* [online]. Český statistický úřad, 2005. [cit. 2008-11-15]. Dostupné z [www: <http://www.czso.cz/csu/2005edicniplan.nsf/p/4133-05>](http://www.czso.cz/csu/2005edicniplan.nsf/p/4133-05)
- Facts and figures: Bottled water* [online]. International Year of Freshwater 2003, 30. července 2003 [cit. 2008-04-28]. Dostupné z [www: http://www.wateryear2003.org/en/ev.php-URL_ID=5226&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html](http://www.wateryear2003.org/en/ev.php-URL_ID=5226&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html)
- CHAMBRON, A. *Bananas: Straightening the bent world of the banana*. In: Fair Trade Year Book 2001 [online]. EFTA, nedatováno. s. 112-131. [cit. 2008-04-30]. Dostupné z [www: <http://www.european-fair-trade-association.org/Efta/Doc/yb01-en.pdf>](http://www.european-fair-trade-association.org/Efta/Doc/yb01-en.pdf).
- Metodické poznámky* [online]. Český statistický úřad, 2005. [cit. 2008-04-28]. Dostupné z [www: <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/metodicke_poznamky_cr_makroekonomicka_tabulka>](http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/metodicke_poznamky_cr_makroekonomicka_tabulka)
- MLČOCH, L. *Ekonomie štěstí: proč méně může být více* [online]. Working paper UK FSV-IES. No. 94. 2005 [cit. 2008-11-30]. Dostupné z [www: <http://ies.fsv.cuni.cz/default/file/download/id/2763>](http://ies.fsv.cuni.cz/default/file/download/id/2763)
- NORBERG-HODGE, H. *The Case for Local Food* [online]. ISEC, nedatováno. [cit. 2007-11-18]. Dostupné z [www: <http://www.isec.org.uk/articles/case.html>](http://www.isec.org.uk/articles/case.html)
- KUČERA, M., BARTOŇOVÁ, D. *Prognóza počtu a složení cenových domácností na období do roku 2003* [online]. Zpravodaj České demografické společnosti, 34/2004. ISSN 1213-7480 [cit. 2008-10-01]. Dostupné z [www: <www.natur.cuni.cz/~demodept/cds/zpr_34.rtf>](http://www.natur.cuni.cz/~demodept/cds/zpr_34.rtf).
- TŘEBICKÝ, V. *Ekologická stopa: zelené účetnictví nebo neomalthusianství?* [online]. Univerzita karlova, Fakulta sociálních věd, 2000. [cit. 2007-11-20]. Dostupné z [www: <http://veda.fsv.cuni.cz/konf_sem/globalni_svet/GS_prispevky/gs_env_trebicky.htm>](http://veda.fsv.cuni.cz/konf_sem/globalni_svet/GS_prispevky/gs_env_trebicky.htm).

Autorka

Zuzana Krautová je postgraduální studentkou oboru Humanitní environmentalistika na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se environmentálními aspekty lidské spotřeby především ve vztahu k procesu individualizace.

Kontakt: tumovka@centrum.cz